

Brokiga
samlingars bostad

FATABUREN 2007

Brokiga samlingars bostad

Brokiga samlingars bostad

NORDISKA MUSEETS OCH SKANSENS ÅRSBOK 2007

FATABUREN Nordiska museets och Skansens årsbok, är en skatt av kulturhistoriska artiklar som publicerats under mer än ett sekel.

Årsboken började som ett häfte med rubriken »Meddelanden«, redigerat 1881 av museets grundare Artur Hazelius för den stödjande krets som kallades Samfundet för Nordiska museets främjande. 1884 publicerades den första kulturhistoriska artikeln och när publikationen 1906 bytte namn till »Fataburen. Kulturhistorisk tidskrift« kom de vetenskapliga uppsatserna att dominera innehållet. Från och med 1931 fick årsboken Fataburen en mer populär inriktning och i stora drag den form som den har idag. Fataburen har sedan dess förenat lärdom och sakkunskap med syftet att nå en stor publik.

Fataburen är också en viktig länk mellan Nordiska museet och Skansen, två museer med en gemensam historia och en gemensam vänförening. Varje årsbok har ett tematiskt innehåll som speglar insatser och engagemang i de båda museerna, men verksamhetsberättelserna trycks numera separat och kan rekvideras från respektive museum.

Ekonomiskt stöd från Nordiska museets och Skansens Vänner gör utgivningen av Fataburen möjlig.

Fataburen 2007
Nordiska museets förlag
Box 27820
115 93 Stockholm
www.nordiskamuseet.se

© Nordiska museet och respektive författare
Redaktör Christina Westergren
Bildredaktörer Emma Palmér och Jessika Wallin
Omslag och grafisk form Lena Eklund
Omslagsbild foto Peter Segemark, © Nordiska museet samt bilder ur boken
Bilder på för- och eftersättsblad Skisser från I. G. Clasons arkitektkontor. Foto Mats Landin,
© Nordiska museet

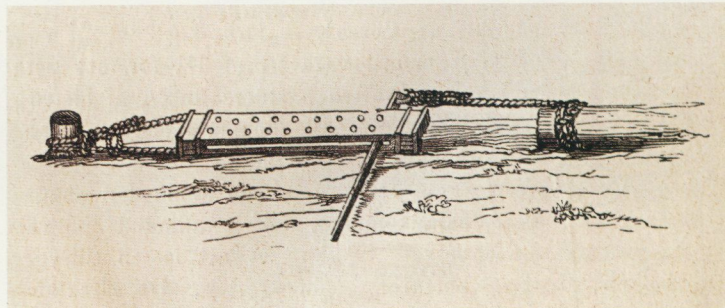
Tryckt hos Fälth & Hässler, Värnamo 2007
ISSN 0348 971 X
ISBN 978 91 7108 5146

Ännu en sida av selbågens man Artur Hazelius som samlare av teknik och vetenskap

Hösten 1872 och ett helt år innan Artur Hazelius öppnade sitt museum på Drottninggatan förvärvades föremålet nummer 75 till samlingen. Det rörde sig om en domkraft. Av accessionsanteckningarna framgår att anordningen kom från en smedja sannolikt i Gryts socken i Östergötland. Om funktionen uppges ingenting annat än att domkraften har varit till för en »båge«. Prisuppgifterna – en gång inköpt för 25 öre medan Hazelius via ombud betalade 1,70 – antyder att Hazelius uppfattade föremålet som viktigt och betydelsebärande. Åldern var ansevärd och det noteras att domkraften var från »Gustaf den förstes tid« dvs. kring mitten av 1500-talet. Föremålet är sedan länge förkommet ur samlingarna, bild finns inte heller. Det är alltså svårt att ha någon säker uppfattning om hur domkraften såg ut och fungerade. Tidsangivelsen är också svårtolkad eftersom ordet »domkraft« – ett låneord från tyskan – dyker upp i svenska språket först på 1600-talet. Möjligen rör

ULF HAMILTON är fil. dr i historia och intendent vid Nordiska museets antikvariska avdelning. Teknikhistoria hör till hans forskningsområden.

Teckning av en domkraft
i en fransk källa tryckt
1634. På franska kallas
verktöget »levier sans
fin« dvs. hävstång utan
slut. Ur *Uppfinningarnas*
bok 1875.

det sig om en utvecklad typ av hävstång där själva hävstången kunde ändras via »flyttbara pinnar i hål« när hävstångsarmen utsattes för tryck och förflyttade något tungt föremål. Domkrafter av denna typ användes under 1600-talet bl.a. för att dra upp stubbar.

Teknik, vetenskap och vetenskapsmän

Detta tidiga förvärv som följdes av flera inom det tekniska området avslöjar en annan sida av »selvbågens man«, en lite spetsig beteckning på Hazelius i samtiden som karikerade hans begränsning till det snäva bondesamhällets kultur. Hazelius bedrev i själva verket ett mycket vitt samlande som berörde alla sociala grupper i samhället, hela näringslivet med industri och hantverk och därtill ytterligare områden. I en redogörelse för

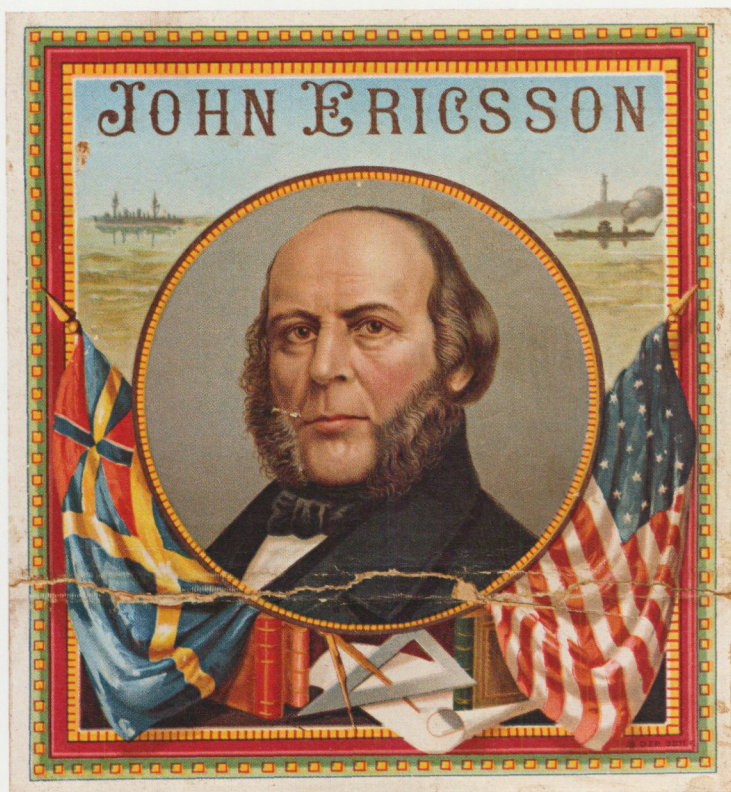
Äldre cyklar utställda i Tekniska museet men ursprungligen från Nordiska museet. ► Till vänster en modell av velocifère, en sparkcykel *utan* styrinrättning som fanns i bl.a. Frankrike under slutet av 1700-talet. Till höger en sparkcykel *med* styrinrättning som går tillbaka till Karl von Drais uppfinning i början av 1800-talet. Cykeln har tillhört kapten Pontus Svinhufvud (1845–1912) och förvärvades av Nordiska museet 1894. Foto Jessica Wallin, © Nordiska museet.

museets verksamhet 1889 var insamlingsområdena som exempel följande: allmoge, hantverksskrånas historia, arbetets historia, minnen av det gamla Stockholm, apotek, straffredskap, högre stånd, vapen, historisk avdelning samt mynt och medaljer. Domkraften ingick sannolikt i avdelningen arbetets historia.

Studerar man Nordiska museets samlingar mer ingående finner man att Hazelius intresse för teknik och vetenskap var både djupt och systematiskt och skälen var sannolikt flera. I sin akademiska examen hade han betyg i botanik, det naturvetenskapliga fältet var alltså inte främmande. Genom vänskap med medicinaren Axel Key kom Hazelius redan i början av sin museibana i nära kontakt med Kungliga Vetenskapsakademien och slutligen hade han när han öppnade sina museiportar på Drottninggatan dåvarande Riksmuseet, som ägdes och leddes av Vetenskapsakademien, snett över gatan. Att samla in föremål som representerade teknik och vetenskap blev – bl.a. via denna påverkan – en naturlig, men hittills mindre känd del av Hazelius insamlingsprogram.

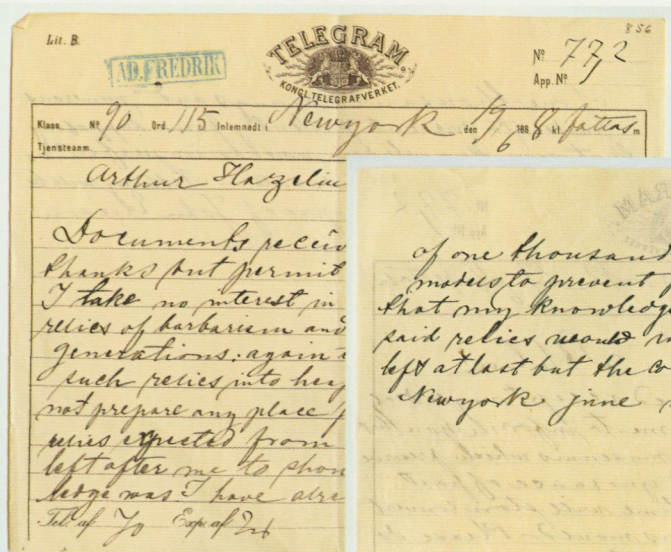
Nordiska museet verkade alltså under många år också som en föregångare till Tekniska museet. Det bekräftas bl.a. av att Torsten Althin, Tekniska museets förste chef, lånade in en lång rad föremål från Nordiska museet år 1926 och framåt, när Tekniska museets första samlingar byggdes upp. En del av Nordiska museets föremål är än idag deponerade och permanent utställda på Tekniska museet. Mellan de två institutionerna finns också ett personsamband eftersom Althin arbetade under Sigurd Erixons ledning vid Göteborgsutställningen 1923. Här ordnade Althin en industriutställning för att med detta som merit få Ingenjörsvetenskapsakademins uppdrag att skapa ett nationellt tekniskt museum.

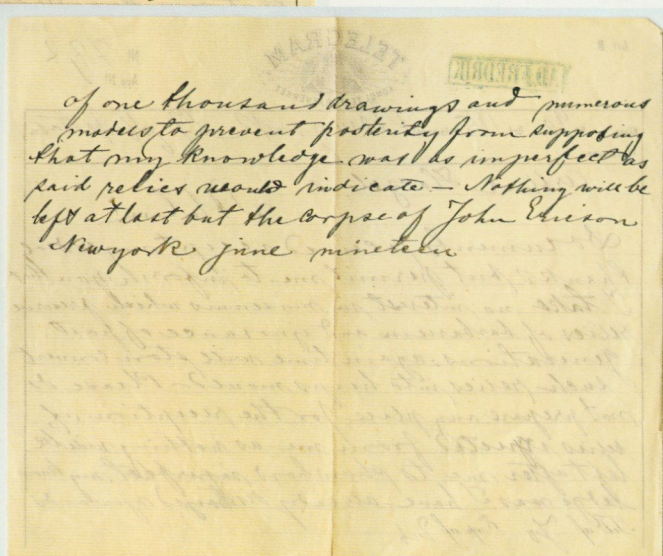
Sentida porträtt av uppfinnaren John Ericsson (1803–89) med symboler för hans ursprung och verksamhet. Ovan till höger en bild av pansarfartyget Monitor som Ericsson skapade. Med sitt rörliga kanontorn vann fartyget en viktig seger i det Nordamerikanska inbördeskriget i mars 1862. Nordiska museet.

Hazelius inriktade sig ofta på personer när han samlade. Det kunde gälla litterära gestalter som August Strindberg och Viktor Rydberg men också stora män inom teknik och naturvetenskap som kemisten Jöns Jacob Berzelius och uppfinnaren John Ericsson. Även om John Ericsson i huvudsak verkade utomlands – i Storbritannien och USA – förblev han uppenbarligen svensk i Hazelius ögon.

Några år före Ericssons död 1889 tog Hazelius kontakt med

Telegrammet från John Ericsson till Artur Hazelius där uppfinnaren ställer sig avvisande till propån om en insamling avseende hans person. Nordiska museet.

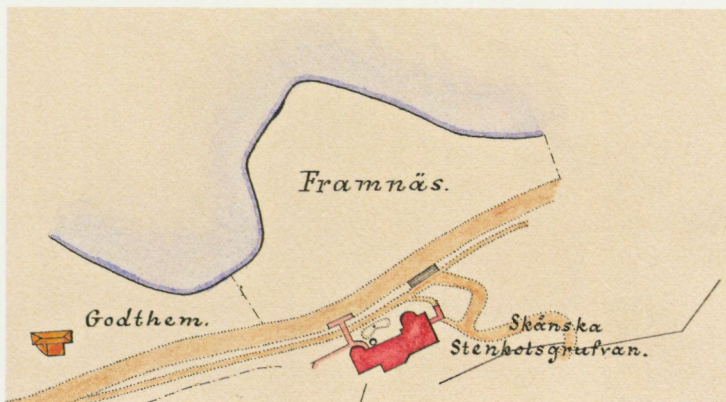

den berömde uppfinnaren. Hans propå om att få bevara föremål och dokument efter Ericsson och ställa ut på museet vann emellertid ingen ankläng. I ett telegram från New York den 19 juni 1888 avvisade Ericsson med eftertryck förslaget och meddelade också att han var i färd med att förstöra sina ritningar och modeller. »Nothing will be left at last but the corpse of John Ericsson« avslutade uppfinnaren sitt telegram till den – får man förmoda – bestörte Hazelius.

Styresmannen för Nordiska museet gav som vanligt inte upp. Han tog kontakt med John Ericssons sekreterare Taylor, san-

nolikt i samband med uppfinnarens död. Sekreteraren lovade i brev av den 19/4 1889 – Ericsson hade dött månaden innan – att hjälpa Hazelius att få tag i föremål och annat efter uppfinnaren. Det verkar av tillgängligt brevmaterial som Hazelius först vänt sig direkt till dödsboet uppenbarligen utan framgång. Sannolikt via Taylors förmedling skedde emellertid det för Hazelius lyckosamma att en affärsman G H Robinson i New York kommit i besittning av »the greater part of the personal effects of the late capt. Ericsson«. Robinson skänkte gärna detta till den tacksamme Hazelius.

När materialet skeppades över till Sverige är okänt. I februari 1890 och innan Skansenområdet planerades fick Hazelius emellertid ta emot området Framnäs på Djurgården av greve Walther von Hallwyl som stod för arrendet. Här hade arkitekten Fredrik Blom placerat några av sina berömda monteringsfärdiga hus och den kungliga älskarinnan och aktrisen Emelie Högvist haft sommarnöje. Platsen skulle senare ingå i Stock-

Detalj av karta över Framnäs udde, den första plats på Djurgården där Artur Hazelius bedrev museiverksamhet. Året därpå, 1891, startade han erövringen av Skansenområdet. Nordiska museet.

holmsutställningen 1897 där man byggde upp en modell av Gamla stan. Framnäs inreddes efter en del husrivningar till museum av Hazelius där föremålen efter John Ericsson ställdes ut i ett avpassat rum. I det nya museet exponerades också modeller av danska bondgårdar, föremål från Grönland och dito efter bibliotekarien och storsamlaren Christoffer Eichhorn, August

John Ericssons arbetsrum som det gestaltades av Artur Hazelius på Framnäs 1890. Utställningen fanns kvar till slutet av 1890-talet då husen på Framnäs revs för att ge plats åt 1897 års utställning. Färgtryck efter målning av C. Schubert 1944, Nordiska museet.

Strindbergs energiske kollega från Kungliga biblioteket. På området planerade museet senare att anlägga ett fiskeläge men Djurgårdsförvaltningen ville annorlunda och 1908 drog man in arrendet av Framnäs. Numera är området park och på 1920-talet reste man en staty där – inte av arkitekten Blom eller aktrisen Höggqvist – men väl av sångerskan Jenny Lind.

Slumrande samlingar

Med Stockholmsutställningen 1897 avvecklades all museiverksamhet på Framnäs. Föremålen efter John Ericsson magasinades med den uttalade planen att inreda ett nytt rum för uppfinnaren i det pågående nybygget på Lejonslätten. Så blev det nu inte utan föremålen kom att stanna i magasin i nära 30 år. Hazelius död 1901 innebar en radikal förändring av museets inriktning och intresset för teknik och vetenskap upphörde i praktiken. Den stolta byggplanen för museet reducerades och Livrustkammaren blev dessutom hyresgäst i de nya lokalerna. Allt detta drabbade på olika sätt möjligheterna att åter kunna gestalta John Ericssons arbetsmiljö.

När Hazelius födelsehus flyttades till Skansen 1925–26 överfördes emellertid föremålen efter John Ericsson till två mindre rum i fastighetens övre våning. Med denna exponering förlorade man dock stora delar av den ursprungliga atmosfären eftersom rumsdimensionerna kraftigt avvek från John Ericssons arbetsrum i New York. Det fanns i övrigt inte heller någon koppling mellan fastigheten och uppfinnaren. Redan då – i sin uppsats om födelsehuset i *Fataburen* 1926 – medger också Sigurd Wallin som var ansvarig för installationen, att det rörde sig om ett provisorium. I dag är planen att återföra föremålen efter

Glasögon efter kemisten Jöns Jacob Berzelius (1779–1848). Nordiska museet har ett sjuttiotal föremål efter Berzelius, de flesta samlades in av Hazelius i mitten av 1880-talet. Foto Bertil Wreting, © Nordiska museet.

John Ericsson till magasin och inreda rummen i originalskick.

Också Berzelius drabbades av Hazelius insamlingsvurm. Det innebär att museet i sina samlingar har ett hundratal föremål efter den store kemisten bl.a. några av hans mikroskop, som sedan länge är deponerade på Kungliga Vetenskapsakademien. I samlingen ingår också mer »alldagliga« föremål som glasögon, käpp, ordensdräkt, rakspegel, tandpetarfodral, skrivtyg m.m. Inga möbler finns med vilket antyder att Hazelius i detta fall inte hade något minnesrum i tankarna men väl en mindre installation.

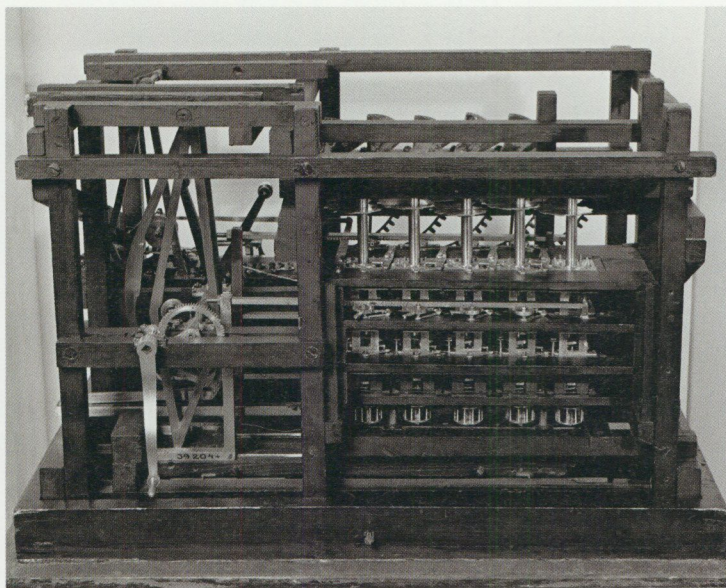
Efter Hazelius död verkar, som antytts ovan, ingen tjänsteman ha tagit över intresset för teknik och vetenskap. Den föremålssamling i Nordiska museet som berör området är därför i huvudsak insamlad under åren 1872–1901. Utom av Tekniska museet och Vetenskapsakademien är föremålsgruppen lite utnyttjad och har befunnit sig i en långvarig törnrosasömn med enstaka uppvaknanden.

Ett föremål väcktes ur sömnen 1979, när teknikhistorikern Michael Lindgren efter flitigt studium av Nordiska museets samlingar uppdagade att föremålet 39.204, »modell till en räknemaskin« insamlad av Hazelius i början på 1880-talet, var en viktig länk i datateknikens internationella historia.

Bakgrunden till förvärvet var i detta fall att Hazelius hade ett mycket stort kontaktnät som också hade betydelse vid föremålsinsamlingen. Att »Sveriges första datamaskin« hamnade på Nordiska museet var förmodligen resultat av en sådan personrelation. Uppfinnare av »datamaskinen« var ingenjören Edvard Scheutz. Fadern Georg – liberal tidningsman, folkbildare och även han engagerad i projektet – var sannolikt nära bekant med Hazelius. Sonen hade redan som mycket ung – åren kring 1840 – konstruerat en modell till en beräkningsmaskin/diffe-

rensmaskin. På 1850-talet utvecklade han en förbättrad version som kom till användning vid ett astronomiskt observatorium i Albany, USA, medan en annan köptes in av the Register Office i London. Båda maskinerna ingår numera i museisamlingar; den ena i Smithsonian Institution i Washington och den andra i Science Museum i London. På 1860-talet skapades emellertid bättre och säkrare differensmaskiner så den Scheutzska eran blev uppenbarligen kort.

Senare i livet kom Edvard Scheutz på obestånd. I december 1880 författade han ett upprop om bidrag så att den första maskinmodellen kunde köpas in och bevaras av Nordiska museet. Det framgår också av kungörelsen att eventuellt överskott skul-

Edvard Scheutz beräkningsmaskin. Konstruerad under 1840-talet, insamlad till Nordiska museet 40 år senare och »återupptäckt« 1979. Foto okänd, © Nordiska museet.

le gå till Scheutz uppfinnarverksamhet. Modellen ställdes samtidigt ut i Nordiska museets lokaler på Drottninggatan. Trots att Oscar II den 4 januari 1881 behagade donera 300 kronor för ändamålet, vilket sannolikt följdes av flera bidrag, hade uppfinnaren tydligen ändå ingen lycka med uppropet utan avled i slutet av januari. På sommaren samma år infördes modellen i Nordiska museets samlingar. Av accessionsanteckningarna framgår att Hazelius köpt in föremålet vid Edvard Scheutz urarva konkurs för 50 kr. Om modellen fortsatt exponerades på Nordiska museet även efter uppfinnarens död är okänt men troligt eftersom Hazelius redan då uppfattade att föremålet hade stort teknikhistoriskt intresse. Bedömningen i uppropet från 1881 var för museets del ordagrant »ett i hög grad intressant historiskt minnesmärke« och en »prydnad« för Nordiska museets samlingar. Samtidigt var Edvard Scheutz prestation sådan att den omnämndes i uppslagsböcker från 1896 och framåt såväl via biografiska uppgifter som under uppslagsordet »Räknemaskin/Datamaskin«. För den intresserade var det alltså lätt att spåra upp Scheutz och hans uppfinnarverksamhet i litteraturen.

Att leta fram den första varianten av datamaskin i just Nordiska museets samlingar var däremot betydligt svårare, bl.a. eftersom föremålet registrerats under ordet »modell« och att föremålet sedan länge var »okänt« för museets egen personal. Det innebär i sin tur att en systematisk genomgång av Nordiska museets samlingar kan innebära upptäckten av ytterligare föremål till fromma för teknikhistorisk och vetenskapshistorisk forskning.